

خاستمان واژه

محمد قاسمی

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی و دبیر زبان و ادبیات فارسی مرکز استعداد‌های درخشان علامه طباطبایی شهرستان بناب

چکیده

کارکرد اساسی جناس، افزایش موسیقی کلام است که طبق تعریف علمای بلاغت، در سطح کلمات یا جملات، مابین واژه‌ها واقع می‌شود. توجه به ساختمان واژه‌هایی که آرایه جناس را می‌سازند ضروری است. نباید قسمتی از واژه غیر ساده را با واژه ساده یا غیر ساده‌ای جناس قرار داد؛ چون جناس بین واژه‌هاست.

کلیدواژه‌ها: آرایه‌های ادبی، بدیع، صنایع لفظی، جناس، ساختمان واژه

ما مجاز نیستیم
جزئی از واژه
غیر ساده را
جدا کنیم تا با
کلمه‌ای دیگر
جناس تشکیل
دهد

مقدمه

جناس از آرایه‌های لفظی کلام است که در رنگ‌آمیزی و افزایش موسیقی آن نقش بسزایی دارد. در کتب بلاغی که به زبان عربی و فارسی نوشته شده‌اند، تعاریف گوناگونی از جناس یافت می‌شود. ابن اثیر گوید: «أَنَّ التَّجْنِيسَ عَرَّةٌ شَاذَخَةٌ فِي وَجْهِ الْكَلَامِ ... وَ إِنَّمَا سُمِّيَ هَذَا النُّوعَ مِنَ الْكَلَامِ مَجَانَسًا لِأَنَّ حُرُوفَ الْفَاطِئَةِ يَكُونُ تَرْكِيبُهَا مِنْ جِنْسٍ وَاحِدٍ وَ حَقِيقَتُهُ أَنْ يَكُونَ اللَّفْظُ وَاحِدًا وَ الْمَعْنَى مُخْتَلَفًا وَ عَلَيَّ عَذَا فَإِنَّهُ هُوَ اللَّفْظُ الْمَشْتَرِكُ وَ مَاعِدَاهُ فَلَيْسَ مِنَ التَّجْنِيسِ الْحَقِيقِيِّ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَنَّهُ قَدْ خَرَجَ فِي ذَلِكَ مَا يُسَمَّى تَجْنِيسًا» (ابن اثیر، بی‌تا: ۲۴۶/۱).

در کتب بلاغی فارسی نیز همان مطالب کتب بلاغی عربی تکرار شده و از جمله، در «ترجمان البلاغه» اثر رادویانی که نخستین کتاب بلاغت فارسی است، آمده است: «مجانس از الفاظ نامی بود گردنده میان چیزهایی مختلف به معنی، چون بیتی بود بدو اندر دو یا سه لفظ به حروف و اعراب و نقط یکسان گردنده هر لفظی از آن لفظ‌های به میان چیزهای مختلف به معنی، آن بیت را مجانس خوانند» (رادویانی، ۱۳۶۱: ۱۱). معاصران نیز تعاریفی نزدیک به تعاریف سنتی از جناس به دست داده‌اند؛ چنان که تقی وحیدیان کامیار آورده است: «جناس آن است که در سخن واژه‌هایی بیاید که لفظاً یکسان یا مشابه باشند و در معنا متفاوت» (۱۳۷۹: ۳۰). در کتاب آرایه‌های ادبی سال سوم متوسطه (دوره دوم) نیز جناس «یکسانی و همسانی دو یا چند واژه است در واج‌های سازنده با اختلاف معنی» (هادی، ۱۳۹۱: ۱۰۹). سپس جناس به دو نوع تام و ناقص (حرکتی، اختلافی و افزایشی) تقسیم شده است (همان: ۱۲۰ - ۱۱۱).

راز زیبایی جناس

با وجود تقسیم صنعت جناس به انواع متنوع، کمتر کسی از گذشتگان به جنبه هنری و زیبایی‌شناسانه جناس توجه داشته است. وحیدیان کامیار در کتاب

* رکن اول: اسم ساده؛ رکن دوم: قسمتی از

اسم مرکب

تأمل کنان در خطا و صواب

به از زاو خایان حاضر جواب

(پارسانسب و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۷)

به جمشید بر، تیره گون گشت روز

همی کاست زو فر گیتی فروز

(همان: ۱۳)

منابع

۱. ابن اثیر، ضیاء الدین.

(بی تا). *المثل السائر*

فی ادب الکاتب.

به کوشش محمد

محیی الدین عبدالحمید.

بیروت.

۲. پارسانسب، محمد

و همکاران. (۱۳۹۱).

زبان و ادبیات فارسی

(عمومی) دوره

پیش دانشگاهی. چاپ

هیجدهم. تهران: شرکت

چاپ و نشر کتاب‌های

درسی ایران.

۳. .... (۱۳۹۳).

ادبیات فارسی دوره

پیش دانشگاهی. چاپ

بیستم. تهران: شرکت

چاپ و نشر کتاب‌های

درسی ایران.

۴. رادویانی، محمدبن

عمر. (۱۳۶۱).

ترجمان البلاغه. به

کوشش احمد آتش.

چاپ دوم. تهران:

اساطیر.

۵. وحیدیان کامیار،

تقی. (۱۳۷۹). *بدیع از*

دیدگاه زیباشناسی.

چاپ اول. تهران:

دوستان.

۶. هادی، روح‌الله.

(۱۳۹۱). *آرایه‌های*

ادبی. تهران: شرکت

چاپ و نشر کتاب‌های

درسی ایران.

* رکن اول: اسم ساده؛ رکن دوم: پیشوند فعل

از در درآمدی و من از خود به در شدم

گوی کزین جهان به جهان دگر شدم

(همان: ۳۲)

* رکن اول: اسم ساده؛ رکن دوم: قسمت فعل

فعل پیشوندی

پرویز کنون گم شد زان گمشده کمتر گو

زرین تره کو بر خوان؟ رو کم تزکوا برخوان

(پارسانسب و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۲)

* رکن اول: اسم ساده؛ رکن دوم: قسمتی از

اسم مشتق - مرکب

سینه خواهم شرحه شرحه از فراق

تا بگویم شرح درد اشتیاق

(پارسانسب و همکاران، ۱۳۹۱: ۲)

همه تعاریف موجود درباره جناس و انواع آن در سه موضوع زیر مشترک‌اند و بر آن‌ها تأکید دارند:

۱. وجود حروف هم‌جنس در کلمات متجانس؛

۲. اختلاف معنایی دو کلمه متجانس؛

۳. اینکه ارکان جناس واژه‌های مستقل‌اند نه تکواژ.

پس، ما مجاز نیستیم جزئی از واژه غیر ساده را جدا کنیم تا با کلمه‌ای دیگر جناس تشکیل دهد. این

نوع هماهنگی واج‌ها در افزایش موسیقی کلام مؤثر

است ولی طبق تعریف جناس در همه کتب بلاغی

قدیم و جدید عرب و عجم، ارکان جناس (به غیر از

جناس مرکب) واژه‌هایی ساده‌اند؛ مگر اینکه بخواهیم

تعریف جدیدی از جناس بدهیم تا بتوانیم تکواژهای

غیرمستقل را ارکان جناس قرار دهیم.

نتیجه‌گیری

با توجه به تعریف جناس - همسانی کامل یا ناقص

واج‌های دو یا چند واژه با اختلاف معنی - جناس در

سطح کلمات، در بین واژه‌ها ایجاد می‌شود. بنابراین،

مجاز نیستیم یکی از تکواژهای واژه غیر ساده را با واژه

ساده یا غیرساده‌ای جناس محسوب کنیم.

«بدیع از دیدگاه زیبایی‌شناسی» صنایع بدیعی را

از این منظر بررسی کرده و زیبایی جناس را در

سه امر دانسته است: ۱. تداعی معانی، ۲. کشف

ابهام شگفت‌انگیز، ۳. غرابت واژه‌های شگفت‌انگیز

(صفحه ۳۱). مسلم است علاوه بر موارد فوق، نقش

جناس در افزایش موسیقی کلام در نظم و نثر

انکارناشدنی است. در شعر، جناس در کنار عواملی

چون وزن، قافیه و ردیف به غنای موسیقی موجود

می‌افزاید. جناس در متون حماسی بیشتر دیده

می‌شود و شاید یکی از علل آن، ضرورت ایجاد و

افزایش موسیقی کلام باشد.

ساختمان واژه‌های متجانس

مطابق تعریف و امثال کتب بلاغی، به غیر از جناس

مرکب در سایر انواع جناس، ارکان از نظر ساختمان

واژه‌ها ساده‌اند. با وجود اینکه دانش‌آموزان در

درس زبان فارسی با ساختمان اسم‌ها (ساده،

مرکب، مشتق و مشتق - مرکب) و افعال (ساده،

مرکب و پیشوندی) آشنا شده‌اند، برخی از کتب

کمک‌آموزشی و همکاران در تعیین جناس و انواع

آن به ساختمان واژه‌ها توجه نمی‌کنند و تکواژ یک

کلمه غیرساده را با کلمه مستقل یا غیرمستقل

دیگری جناس در نظر می‌گیرند، که نادرست است.

در ادامه، نمونه‌هایی از تلقی‌های نادرست در کتب

درسی آمده است.